

Niets gaat ooit verloren

*Transcendentie en transformatie
in het denken van Charles Taylor*

INHOUDSOPGAVE

I	INLEIDING	11
1	Inleiding	11
2	Gesprek met anderen	11
3	Bronnen.....	14
4	Vraagstelling	16
5	Hoe ik Taylor lees; methodologische verantwoording	16
6	Transformatie	19
7	Opzet	21
II	LEVENSLLOOP VAN CHARLES TAYLOR	25
1	Aanvang	25
2	Filosofie en politiek	27
3	Hoofdwerken	31
III	FILOSOFISCHE STUDIES	34
1a	Proefschrift: <i>The Explanation of Behaviour</i>	34
1b	Aanzetten tot transformatie in <i>The Explanation of Behaviour</i>	38
2a	De invloed van de fenomenologie en Merleau-Ponty, ...	38
2b	Aanzetten tot transformatie in de invloed van de fenomenologie	41
3	Filosofische essays: inleiding en opzet	42
4	Filosofische essays tegen het moderne idee van kennis	45
5a	Filosofische essays tegen de gevolgen van atomisme	50
5b	Aanzetten tot transformatie in de essays over epistemologie en atomisme ..	52
6a	De centrale rol van de taal	53
6b	Aanzetten tot transformatie in de essays over taal	57
IV	HEGEL: EEN SYNTHESE	58
1	Inleiding	58
2	Verlichting en Romantiek	59
3	Hegels antropologie: De mens als voertuig van de Geest	61
4	Het thema van de vrijheid	64
5	De rol van de taal	69
6	Aanzetten tot transformatie	70
V	BRONNEN VAN HET ZELF: ONTSTAANSGESCHIEDENIS VAN DE MODERNE IDENTITEIT.....	71
1	Inleiding	71
2	Uitgangspunten en methode.....	72
2a	Morele ontologie	75
2b	Het zelf als onderzoeksobject	77

3	Het hele verhaal	79
3a	Toenemende innerlijkheid	79
3b	De bevestiging van het gewone leven	80
3c	De stem van de natuur	84
3d	Post-romantische visioenen	88
3e	Een methodisch uitstapje	92
3f	Conclusie	93
4	Aanzetten tot transformatie.....	98
VI	EEN SECULIERE TIJD	100
1	Inleiding	100
2	Vorm, uitgangspunten en methode	101
3	De historische aanloop	109
3a	Hervorming en onttovering	109
3b	Disciplinering	112
3c	Sociale voorstellingen.....	113
4	Het keerpunt	114
5	Het effect van de nova	117
6	Vertellingen over secularisatie	120
6a	Definities	120
6b	Het tijdperk van de mobiliteit	121
6c	Het tijdperk van de authenticiteit	122
7	De situatie van het geloof	125
7a	Het immanente kader	125
7b	Dilemma's en spanningen	128
8	Toekomstverwachtingen	133
VII	REACTIES OP A SECULAR AGE	135
1	Inleiding	135
2	Kritiek op de vorm van het boek	136
3	Kritiek op het bronmateriaal	137
4	Nostalgie	139
5	Secularisatiebegrip	141
VIII	TUSSENBALANS	145
1	Terugblik: transformatie vóór <i>A Secular Age</i>	145
2	Vooruitblik	148
2a	Transformatie, ...	148
2b	Religie en transformatie, ...	148
2c	Gesprekken over de toekomst	149

IX	TRANSFORMATIE IN A SECULAR AGE	151
1	Inleiding	151
2	Transformatie historisch	152
2a	De les van de geschiedenis	152
2b	De ironie van de geschiedenis	155
2c	De motor achter transformatie	156
2d	Continuïteit en discontinuïteit	158
3	Transformatie religieus	160
3a	Religie als transformatie	160
3b	Waaruit bestaat transformatie?	162
3c	De gevaren van transformatie	164
3d	Uitweg uit het dilemma	165
3e	Ervaring-inclusief-transformatie	175
3f	Transformatie en geweld	177
3g	Transformatie historisch én religieus	181
X	RELIGIE EN TRANSCENDENTIE BIJ TAYLOR	186
1	Inleiding	186
2	Definitie van religie	186
3	Volheid	188
4	De uitwerking van de axiale omwenteling	196
5	Transcendentie en immanentie	197
6	De aard van Taylors transcendentie	200
7	Goede religie	205
8	Slechte religie	210
9	Van slechte naar goede religie?	213
10	Charles Taylor: filosoof of theoloog?	214
XI	GESPREK OVER DE TOEKOMST	223
1	De gesprekspartners	223
2	Punten van gesprek	226
3	Het gesprek: de katholieke cultuurtheoloog Erik Borgman	227
3a	Inleiding	227
3b	Overeenkomsten tussen Taylor en Borgman	227
3c	Verschillen tussen Taylor en Borgman	230
3d	Openingen voor transcendentie	232
3e	Transformatie historisch	235
3f	Transformatie religieus	237
3g	Dilemma's en opgaven	238
4	Het gesprek: de atheïst Ger Groot	240
4a	Inleiding	240
4b	Overeenkomsten tussen Taylor en Groot	243
4c	Verschillen tussen Taylor en Groot	244
4d	Openingen voor transcendentie	248

4e	Transformatie historisch	251
4f	Transformatie religieus	253
4g	Dilemma's en opgaven	256
5	Het gesprek: de protestantse beeldenstormer Harry Kuitert	258
5a	Inleiding	258
5b	Overeenkomsten tussen Taylor en Kuitert	260
5c	Verschillen tussen Taylor en Kuitert	264
5d	Openingen voor transcendentie	271
5e	Transformatie historisch	277
5f	Transformatie religieus	279
5g	Dilemma's en opgaven	280
6	Oogst van het gesprek	282
7	Transcendentie in de eenentwintigste eeuw	288
XII	TRANSCENDENTIE EN TRANSFORMATIE. CONCLUSIE	292
1	Opzet	292
2	Transformatie in het werk van Taylor vóór <i>A Secular Age</i>	293
3	<i>A Secular Age</i> – transformatie historisch	294
4	<i>A Secular Age</i> – transformatie religieus	301
5	Gesprek met Borgman, Groot en Kuitert	303
6	Boventijdelijkheid	304
7	Het overstijgen van ik-gerichtheid	306
8	De vraag naar de waarheid	308
9	Transformatie en geweld	313
10	Doel van transformatie: herstel van gemeenschap	315
11	Persoonlijke nabeschuiving	317
	DANKWOORD	327
	SAMENVATTING	329
	SUMMARY	336
	LITERATUURLIJST	343
	REGISTER VAN NAMEN	351
	REGISTER VAN BEGRIPPEN	357

I | INLEIDING

1.1. Inleiding

In zijn laatste grote werk *A Secular Age* geeft de Canadese filosoof Charles Taylor een eigen visie op de ontwikkeling van religie en secularisatie in de westerse cultuur. Hij ontvouwt deze visie door het verhaal te vertellen van de ontstaansgeschiedenis van de westerse moderniteit. In dat grote verhaal of meestervertelling is het woord transformatie een voortdurend terugkerende term. Naar mijn mening vervult het begrip transformatie een sleutelrol in Taylors cultuurfilosofische analyse in *A Secular Age*, in zijn benadering van religie en in zijn denken in het algemeen. Transformatie maakt expliciet deel uit van de definitie die Taylor geeft van religie in *A Secular Age*.¹ Taylors belangrijkste stelling in dit boek is dat secularisatie een teruggang betekent in het perspectief van transformatie.² Ik wil graag onderzoeken welke betekenis het begrip transformatie heeft in *A Secular Age* en in hoeverre dit begrip samenhangt met andere belangrijke thema's in Taylors filosofie. Daarbij ben ik benieuwd of Taylor, door de plaats die hij aan het begrip transformatie geeft in zijn analyse van de ontwikkeling van religie en secularisatie, zich onderscheidt van anderen die zich bezighouden met deze thema's en hoe vruchtbaar zijn benadering is wanneer die betrokken wordt op het denken van anderen.

1.2 Gesprek met anderen

In de inleiding op *A Secular Age* zegt Taylor:

the change I want to define and trace is one which takes us from a society in which it was virtually impossible not to believe in God, to one in which faith, even for the

---

1 Zie Charles Taylor, *A Secular Age* (Cambridge 2007), p. 20 en ook p. 510, waar Taylor spreekt over 'a double criterion: the belief in transcendent reality, on one hand, and the connected aspiration to a transformation which goes beyond ordinary human flourishing on the other'.

2 ASA, p. 431.

staunchest believer, is one human possibility among others. I may find it inconceivable that I would abandon my faith, but there are others, including possibly some very close to me, whose way of living I cannot in all honesty just dismiss as depraved, or blind, or unworthy, who have no faith (at least not in God, or the transcendent).³

Gelovigen ervaren in hun eigen levenssfeer dat geloof minder vanzelfsprekend is geworden, doordat er alternatieven voor het geloof in God of in een transcendente werkelijkheid zijn gekomen. Door de confrontatie met die alternatieven verandert hun eigen geloof. De grote mate van pluraliteit aan gelovige en ongelovige opties, het zoekende en kwetsbare karakter ervan en de vloeiende grenzen tussen de verschillende opties worden door Taylor gezien als het belangrijkste kenmerk van deze seculiere tijd. Hij typeert de moderne mens, met een beeld van William James (1842-1910), als staande in een open vlakte, waar de wind hem dan weer de ene en dan weer de andere kant optrekt. Het ene moment voelt die mens zich aangetrokken tot geloof in een transcendente werkelijkheid en het andere moment is hij gevoelig voor stemmen die dat geloof afwijzen.⁴ Een naïeve omarming van ofwel geloof ofwel ongelooft is niet meer mogelijk. Iedere positie vereist reflectie en verantwoording.

Taylor ziet de poging zich bewust open te stellen voor deze verschillende krachten en staande te blijven middenin die open vlakte, als houding die kansen biedt voor een reflectie die de grenzen van gelovige en ongelovige posities overstijgen kan. Met zijn boek heeft hij een aanzet willen geven tot die reflectie. Wat hem voor ogen staat is een diepgravend gesprek tussen verschillende gelovige en ongelovige posities, vanuit het besef dat mensen vanuit die verschillende posities voor precies dezelfde vragen en opgaves staan. Evenals Taylor acht ik een breed en open gesprek over de toekomst van een gedeeld religieus verleden, dat mensen aangaan vanuit werkelijke nieuwgierigheid naar de gedachten en drijfveren achter andere posities dan de eigen en waarin men niet op voorhand uit is op polarisatie, van groot belang voor deze tijd.

Een belangrijke drijfveer voor het schrijven van *A Secular Age* noemt Taylor de voortdurende en diepe frustratie dat dit gesprek vaak niet goed van de grond komt, vanwege verschillende epistemologische en andere misverstanden die het verhinderen. Hij wil middels zijn boek een poging doen om deze misverstanden uit de weg te ruimen, en de verheldering bieden hij nodig acht om werkelijke reflectie en uitwisseling mogelijk te maken. De belangrijke winst die zo'n uitwisseling op kan leveren is dat wederzijdse karikaturen worden overstegen en dat er een

---

3 ASA, p. 3.

4 Ibid, p. 549, 551, 592.

beter en dieper zicht op de eigen positie mogelijk wordt.⁵ Momenteel is er nogal wat verwarring over de plaats die religie inneemt in onze samenleving en op het wereldtoneel, waardoor een breed gedeelde bezinning meer dan ooit geboden is. Deze tijd, waarin de grenzen tussen gelovige en ongelovige posities veel vloeiender zijn dan voorheen, lijkt ook rijp te zijn voor een gesprek dat verder komt dan het zich beperken tot de eigen vertrouwde kaders en het denken in al te eenvoudige tegenstellingen.

Taylor ontwikkelt in *A Secular Age* niet alleen een analyse van de ontwikkeling van religie en seculariteit in de westerse samenleving. Hij neemt ook zelf stelling in het debat over de toekomst van het religieuze verleden. De dubbele inslag van analyse en apologie die het boek kenmerkt⁶ heeft soms verwarring gewekt en ook stevige kritiek opgeroepen. Taylor is ervan beschuldigd er een eigen al of niet verborgen theologische agenda op na te houden, die zijn beschrijvingen kleurt. Op deze kritiek zal in dit onderzoek worden ingegaan. *A Secular Age* heeft veel en heel diverse reacties opgeroepen en aanleiding gegeven tot uitvoerige discussies. Naar mijn mening biedt het boek, ook met alles wat ertegen ingebracht kan worden, een zeer bruikbaar kader voor een brede bezinning op de toekomst van het religieuze verleden vanuit verschillende gelovige en ongelovige posities.

Taylor zoekt in *A Secular Age* zelf nadrukkelijk het gesprek met anderen en wil een breed cultuurfilosofisch inhoudelijk debat losmaken. Daar geeft hij ook een theologisch argument voor:

... the principal goal of my meta-level arguments was to foster an eventual debate about the real issues which would have the effects of clarification, overcoming caricatures and mutual respect that I described above [...]. For epistemic and human reasons, I think this is something we should try for, and that all can gain from. In addition, I have very strong theological reasons (which I will just gesture towards as involving the close relation between Christian faith and the dialogical) to want to bring this about.⁷

Vanwege deze ambitie wil ik Taylor in dit onderzoek niet alleen zelf aan het woord laten, maar zijn opvattingen over religie en secularisatie in gesprek brengen met die van anderen. Ik heb ervoor gekozen mij voor dit gesprek te beperken tot de Nederlandse context omdat ik daarbinnen zelf werkzaam ben. Die context is natuurlijk een zeer breed veld, waarbinnen veel verschillende gesprekspartners denkbaar zijn.

---

5 Zie Charles Taylor, *Afterword, Apologia pro libro suo*, in Craig Calhoun, Jonathan VanAntwerpen en Michael Warner (red.), *Varieties of Secularism in a Secular Age* (Harvard 2010), p. 318-321.

6 Ik ben van mening dat *A Secular Age* ook kan worden beschouwd als een moderne vorm van apologie en zal dit in dit onderzoek motiveren, met name in hoofdstuk 10.

7 Charles Taylor, *Challenging Issues about the Secular Age*, in *Modern Theology* (26:3 July 2010 ISSN 1468-0025), p. 409.

Binnen dat speelveld beperk ik me tot drie heel verschillende denkers, die er allen blijk van hebben gegeven zich diepgaand bezig te houden met vragen rond religie en secularisatie. Het zijn denkers die zich al langere tijd in deze materie verdiepen en die een bredere groep aanspreken dan die van enkel vakgenoten. Een van hen is van dezelfde generatie als Taylor, en de andere twee zijn net iets jonger. Het gaat om de katholieke theoloog Erik Borgman, de atheïstische filosoof Ger Groot en de vorig jaar overleden protestantse theoloog Harry Kuitert, die met het christelijk geloof een radicaal nieuwe weg wilde inslaan.

Deze drie verschillende posities wil ik proberen te verhelderen met behulp van Taylors analyse. Naar mijn idee zijn er bij deze drie denkers belangrijke kenmerken terug te vinden van de drie posities die Taylor onderscheidt in zijn analyse van het spanningsveld waardoor de discussie over de toekomst van religie wordt bepaald. Het gesprek tussen Taylor aan de ene kant en Borgman, Groot en Kuitert aan de andere kant zal ik laten plaatsvinden aan de hand van drie belangrijke vragen die ik aan de analyse van Taylor heb ontleend. Een daarvan is de vraag naar de rol en betekenis van transformatie.

1.3 Bronnen

Taylor wordt beschouwd als een toonaangevende hedendaagse filosoof en zijn werk mag zich verheugen in een grote en brede belangstelling. Er is veel secundaire literatuur over hem verschenen en *A Secular Age* is besproken vanuit verschillende disciplines.⁸ Ik heb mij in dit onderzoek hoofdzakelijk gericht op de analyse van Taylors eigen filosofische werk, en me daarbij beperkt tot de boeken en artikelen van zijn hand die in boekvorm zijn gepubliceerd. Daarnaast heb ik gebruik gemaakt van enkele interviews met Taylor, zowel vraaggesprekken in tijdschriften en boeken als live uitgezonden gesprekken. Taylor is behalve filosoof ook politicus, en ook over politieke vraagstukken heeft hij veel geschreven. Publicaties die aan specifieke politieke kwesties zijn gewijd heb ik in dit onderzoek buiten beschouwing gelaten. Bij de analyse van Taylors gedachtegoed werd ik geholpen door de interpretatie van enkele gezaghebbende Taylorkenners, zoals Ruth Abbey, Ingeborg Breuer, Mark Redhead, James Tully en Guido Vanheeswijck. Wat betreft de omvangrijke, breed uitwaaiende en nog altijd voortgaande discussie die *A Secular Age* heeft opgeroepen, heb ik me vooral geconcentreerd op de diverse bijdragen

---

8 Voor een overzicht van alle in het Engels geschreven reacties die *A Secular Age* heeft opgeroepen en die gepubliceerd zijn in tijdschriften en anthologieën, zie Florian Zemmin: *An Annotated Bibliography of Responses to A Secular Age*, in Florian Zemmin, Colin Jager en Guido Vanheeswijck (red.) *Working with A Secular Age, Interdisciplinary Perspectives on Charles Taylors Master Narrative*, in Stacey Gutkowski, Lois Lee en Johannes Quack, in *Religion and Its Others, Studies in Religion, Nonreligion, and Secularity*, (Walter de Gruyter GmbH, Berlin/Boston, 2016), p. 385-419.

in de bundels *Varieties of Secularism in a Secular Age* (2010), *Unerfüllte Moderne? Neue Perspektive auf das Werk von Charles Taylor* (2011), *Aspiring to Fullness in a Secular Age, Essays on Religion and Theology in the Work of Charles Taylor* (2014), *The Taylor effect; Responding to A Secular Age* (2010) en *Working with A Secular Age, Interdisciplinary Perspectives on Charles Taylors Master Narrative* (2015). Daarbij heb ik me zoveel mogelijk beperkt tot artikelen over vragen rond religie en seculariteit. Een enkele keer heb ik gebruik gemaakt van relevante bijdragen aan de zeer brede internetdiscussie die gaande is onder de aan *A Secular Age* ontleende titel *Immanent Frame*.⁹

In publicaties over Taylors denken die tot dusver zijn verschenen is al uitgebreid en gedegen aandacht besteed aan de hoofdthema's in zijn filosofie en aan de manier waarop die met elkaar te maken hebben. Diverse interpretatoren hebben gewezen op de diepe samenhang en continuïteit binnen Taylors denken. Tegelijkertijd is geconstateerd dat zijn filosofie wordt gekenmerkt door een brede diversiteit. Verwijzend naar een beeld van Isaiah Berlin, heeft Taylor zichzelf eens vergeleken met een egel, die zich hardnekkig en diepgaand op één vraag richt en daar net zo lang mee doorgaat totdat hij er iets verder mee is gekomen.¹⁰ De monomane egel staat tegenover de vos, die graag veel verschillende dingen tegelijk wil weten en met elkaar probeert te verbinden. Al zigzaggend zoekt hij de breedte op. Veel commentatoren zijn juist geneigd Taylor vanwege de breedte van de gebieden en invalshoeken die zijn filosofie bestrijkt te zien als een vos. Ook is hij wel vergeleken met een egel die zich heeft vermomd als vos,¹¹ wat misschien nog de meest rake typering is. Vanuit de breedte van zeer verschillende gebieden en invalshoeken als de ethiek, de politieke filosofie, de wijsgerige antropologie en de taal filosofie stelt Taylor steeds weer opnieuw dezelfde vragen. Daarin zoekt hij voortdurend de diepte op. De leidende vraag voor hem is de antropologische vraag hoe het leven voor mensen betekenis kan krijgen.

Het werk van Taylor dat is verschenen voorafgaand aan *A Secular Age*, is door diverse commentatoren grondig geanalyseerd. Opvallende terugkerende kenmerken zoals Taylors aanhoudende verzet tegen reductionistische wetenschappelijke benaderingen van het menselijk leven, het belang dat hij hecht aan een morele ontologie, zijn pluralistische inslag en de in zijn filosofie wezenlijke begrippen *strong evaluations* en *social imaginaries* hebben ruimschoots aandacht gekregen. In veel besprekingen van *A Secular Age* wordt teruggekeken naar Taylors eerdere werk en

9 *The Immanent Frame* is een in 2007 door Jonathan VanAntwerpen begonnen SSRC blog, dat nog steeds wordt voortgezet, over secularisme, religie en de publieke ruimte. Het wil een platform zijn voor een voortgezette dialoog en kritische uitwisseling over *A Secular Age* van Charles Taylor en publicaties van andere denkers die zich met de secularisering bezighouden.

10 Charles Taylor, *Philosophy and the Human Sciences, Philosophical Papers 2*, (Cambridge 1985), p. 1.

11 John Templeton Foundation, *Life's Big Questions: What Role Does Spiritual Thinking Have in the 21st Century*, (2002), p. 6.

de vraag gesteld in hoeverre dit boek gezien kan worden als een logische voortzetting daarvan. De verhouding tussen de historische en filosofische benadering in Taylors werk is daarbij vaak onderwerp van discussie.

Niet alleen in Taylors eigen werk, maar ook in veel interpretaties van dat werk en in de discussies waartoe *A Secular Age* aanleiding heeft gegeven, komt de term transformatie regelmatig voor. Bij mijn weten heeft zich tot dusver nog niemand nader verdiept in de plaats en betekenis van het begrip transformatie in het denken van Taylor. Het woord transformatie kan zowel een historische als een religieuze betekenis hebben. Ik zal laten zien dat beide betekenissen door Taylor worden gebruikt en nauw met elkaar samenhangen. Omdat ik vermoed dat in het begrip transformatie veel belangrijke thema's van Taylors filosofie samenkomen, lijkt transformatie mij een goede en spannende invalshoek voor het verstaan van Taylors filosofie in het algemeen en zijn visie op secularisatie in het bijzonder.

1.4 Vraagstelling

De vraag waarop ik in dit onderzoek een antwoord hoop te vinden is of en in welke mate het begrip transformatie bepalend is voor Taylors denken, in het bijzonder voor zijn benadering van religie en voor zijn visie op de ontwikkeling van religie en secularisatie binnen de westerse cultuur en hoe vruchtbaar Taylors benadering is voor de bezinning op de toekomst van het religieuze verleden. Onder een vruchtbare benadering versta ik een benadering waarin enerzijds relevante vragen en thema's terug te vinden zijn die ook door andere hedendaagse denkers naar voren worden gebracht, en die anderzijds nieuwe gezichtspunten biedt in de bezinning op de ontwikkeling van religie en secularisatie. Taylors analyse en de rol die transformatie daarin speelt wil ik toetsen door deze in gesprek te brengen met de opvattingen van de drie genoemde denkers die binnen de Nederlandse context op deze vragen reflecteren.

1.5 Hoe ik Taylor lees; methodologische verantwoording

In dit onderzoek probeer ik tot een analyse en een eigen interpretatie te komen van het volledige cultuurfilosofische werk van Taylor door de wordingsgeschiedenis daarvan nauwkeurig na te gaan. Ik volg daarbij de gedachtengangen van Taylor zo goed mogelijk en blijf daar dichtbij, waarbij ik ook steeds kritisch op zoek ga naar mogelijke spanningen, eenzijdigheden en onopgelostheden. In de genealogische reconstructie die het eerste deel van dit onderzoek beslaat, krijgt Taylors primaire werk verreweg het grootste gewicht. Uitspraken van Taylor in interviews, gesprekken met anderen en nabeschouwingen van zijn eigen werk worden meegewogen.

Secundaire literatuur en interpretaties van Taylors werk door anderen worden in de genealogische analyse in het eerste deel alleen zijdelings betrokken. Ze fungeren voornamelijk als toets voor mijn eigen bevindingen. In die gedeeltes van het tweede deel waarin ik inga op de discussies waartoe *A Secular Age* aanleiding heeft gegeven en de kritiek die Taylors analyse heeft opgeroepen, nemen de interpretaties van Taylors werk door anderen een veel grotere plaats in.

Taylor is een filosoof en mijn eigen vakgebied is de theologie. Ik lees zijn werk vanuit een cultuurfilosofische en vanuit een theologische belangstelling. In 2008, een jaar nadat *A Secular Age* verschenen was, heb ik mij samen met een aantal collega's gezet tot het bestuderen van dit boek.¹² We deden dat vanuit de behoefte de eigen tijd en cultuur beter te verstaan en de overtuiging dat dit zonder een grondige verdieping in het religieuze verleden niet mogelijk is. Dit werk van Taylor bood daartoe een uitgelezen kans. Er zijn weinig andere schrijvers die zo'n caleidoscopisch overzicht bieden dat de westerse cultuur in zoveel verschillende facetten bestrijkt. Tijdens het lezen raakte ik al snel gefascineerd door het begrip transformatie, dat zowel verandering als continuïteit in zich bergt. Het intrigeerde me dat transformatie expliciet deel uitmaakt van Taylors definitie van religie, meteen al op de eerste pagina's van het boek. Ik vroeg me af of een benadering van religie waarin het perspectief van transformatie zo'n centrale rol vervult, misschien een nieuwe kijk mogelijk zou maken op wat geloven is en op de plaats en betekenis van de christelijke traditie in een toenemend seculiere samenleving.

Zelf ben ik een kind van de secularisatie. Ook ik beweeg me binnen het immanente kader dat Taylor zo duidelijk heeft neergezet en dat ik deel met anderen, gelovigen zowel als ongelovigen. Taylors boek heeft me daar nog dieper van bewust gemaakt. Tegelijkertijd ben ik als predikant erfgenaam van en medeverantwoordelijk voor het doordenken van en verder dragen van de christelijke traditie in deze tijd. Als gevolg van de secularisatie is die traditie in een ingrijpend en complex veranderingsproces verwickeld geraakt. Duidelijk is dat het christelijk geloof haar dominante positie in de westerse samenleving heeft verloren en zich heeft te verhouden tot heel andere geluiden. De protestantse kerk waarin ik werkzaam ben is een krimpende kerk. Zij heeft niet alleen moeite om zich tot deze nieuwe realiteit van afnemende invloed te verhouden, maar ook en allereerst om die goed te duiden. Volgens sommigen leven we in een seculier en post-christelijk tijdperk. Anderen spreken van een post-theïstisch of juist post-seculier tijdsgewricht. Blijkbaar is er iets in onze tijd dat het mogelijk maakt dat zulke tegenovergestelde duidingen naast elkaar bestaan. Dat de grenzen tussen geloof en ongelooft zoveel vloeiender

---

12 Dit gebeurde in het najaar van 2008, onder leiding van Gerrit Neven, die toen hoogleraar dogmatiek was in Kampen en een reeks colleges gaf over *A Secular Age*. We lazen met een twaalfstal voornamelijk Zwolse predikanten en theologen het boek integraal en bestudeerden het grondig, waarbij we ombeurten samenvattingen maakten van de gelezen gedeeltes en daarover met elkaar in gesprek gingen.

zijn geworden, ervaar ik soms als verwarrend en lastig, maar het biedt naar mijn idee ook nieuwe en spannende mogelijkheden voor reflectie en gesprek.¹³ Die mogelijkheden wil ik graag onderzoeken.

Ik ben Taylor dus gaan lezen vanuit de hoop dat dit mij zou helpen om meer helderheid te krijgen over de situatie waarin de cultuur en daarmee ook de kerk zich op dit moment bevindt. Ik zoek naar vruchtbare manieren om mij te verbinden met de mij omringende seculiere cultuur en naar mogelijkheden van gesprek met andere posities dan de eigen, zonder de eigen christelijke overtuiging op te hoeven geven. Ik hoop deze daar juist door te verdiepen. Dit is een contextuele manier van theologie bedrijven, die zich kenmerkt door een grote aandacht voor de veranderende historische omstandigheden waarin geloof gestalte krijgt. Waar de tijden voortdurend veranderen, verandert noodgedwongen ook het geloof. De vragen die vandaag gesteld worden aan de theologie zijn heel andere dan die van enkele eeuwen geleden. Iedere theologie is principieel tijdgebonden; er bestaat geen theologie die eens en voor altijd antwoorden geven kan voor alle tijden. Theologische waarheid is niet tijdloos en abstract, maar verbonden met een historische context en concreet. Aan de ene kant is iedere tijd en context uniek. Aan de andere kant is het mogelijk om verschillende tijden en contexten op elkaar te betrekken en met elkaar in gesprek te brengen en daarin een bepaalde gemeenschappelijkheid te ontdekken. Wat Taylor voor mij boeiend maakt is zijn historisch-contextuele benadering van ontwikkelingen in de westerse cultuur en de bijzondere aandacht die hij heeft voor de plaats van religie binnen die cultuur. Daarbij vind ik het spannend dat hij niet schrijft als theoloog voor een beperkte kring van theologen, maar als cultuurfilosoof een breed gebied bestrijkt en zich bovendien richt op een breed publiek. Dat betekent dat hij zich bedient van een andere taal dan die van de theologie – hoewel ook zal blijken dat er heel wat theologische noties in zijn verhaal zijn opgenomen. Die brede invalshoek en dat andere taalveld helpen mij op een andere en frisse manier te kijken naar mijn eigen traditie.

Ik had het in dit onderzoek natuurlijk kunnen laten bij het werk van Taylor zelf en me kunnen beperken tot het onderzoeken van de rol van transformatie in *A Secular Age* en in Taylors denken in het algemeen. De intentie van Taylor om met *A Secular Age* een bijdrage te leveren aan een breed cultuurfilosofisch gesprek vroeg er echter naar mijn idee bijna om ook andere stemmen te betrekken in dit onderzoek. In het werk van Erik Borgman, Ger Groot en Harry Kuitert heb ik mij minder grondig kunnen verdiepen als in dat van Taylor. Van hen heb ik alleen primaire literatuur gelezen en dan lang niet alles wat ze hebben geschreven. Ik heb me beperkt tot het voor dit onderzoek naar mijn idee meest relevante werk. Van

---

13 Een boeiende en enthousiaste verkenning van deze grensvervagingen geeft Taede A. Smedes in zijn boek *God, iets of niets? De postseculiere maatschappij tussen 'geloof' en 'ongeloof'* (Amsterdam University Press, 2016).

secundaire literatuur over deze andere schrijvers heb ik alleen in het geval van Kuitert in beperkte mate gebruik gemaakt.¹⁴

Taylor zoekt het gesprek tussen verschillende gelovige en ongelovige posities vanuit een fundamentele dialogische gerichtheid. In dat gesprek neemt hij ook zelf stelling; hij probeert goede redenen te geven voor een gelovig standpunt. Dat standpunt is ook bij hem in beweging. Ik wil graag zicht krijgen op de impliciete theologische uitgangspunten in Taylors verhaal. Als theoloog ben ik geïnteresseerd in het cultuurfilosofische gesprek tussen verschillende posities dat Taylor voor ogen staat en waarin de christelijke positie een gelijkwaardige plaats inneemt ten opzichte van andere posities. Ik ben benieuwd in hoeverre Taylor zijn dialogische intentie volhoudt en andere posities werkelijk recht doet en of het mogelijk is om op een zuivere manier apologie te bedrijven. Ik wil kijken welke normen hij erop nahoudt in zijn opvattingen over religie en in hoeverre hij deze normen expliciet maakt. Taylors opvattingen over religie en secularisatie hoop ik scherper in beeld te krijgen en beter te kunnen wegen door ze te toetsen aan die van anderen.

Taylor is ervan overtuigd dat de rol van de religie, die in de westerse cultuur zo'n belangrijke rol heeft vervuld, niet is uitgespeeld. De toekomst van het religieuze verleden is op dit moment open en iedere voorspelling die daarover gedaan wordt is zeer gewaagd. Toch ben ik bij het lezen van Taylor en de anderen ook op zoek naar zulke gewaagde voorspellingen, om een idee te krijgen hoe de rol die (de christelijke) religie in die toekomst kan vervullen eruit zou kunnen zien. Welke wegen worden niet langer begaanbaar geacht en wat wordt gezien als een spoor dat zou kunnen worden voortgezet? Wat wordt verwacht en waarop wordt gehoopt door Taylor en door de drie anderen, als het gaat om de toekomst van het religieuze verleden? Is er op dit punt ook een bepaalde gedeelde gedachte of zijn de ideeën en verwachtingen daarover volstrekt verschillend? Wat zie ik zelf als het meest wezenlijke in het christelijk geloof dat mee de toekomst in zou moeten worden genomen? Ik lees Taylor dus als theoloog, die vanuit de verbinding met het verleden de eigen tijd goed wil proberen te lezen en die daarin op zoek is naar een toekomstperspectief.

1.6 Transformatie

Het is mijn vermoeden dat transformatie een bepalend begrip is in Taylors denken en dat dit een sleutelrol speelt in zijn opvattingen van religie en secularisatie. Die hypothese zal in dit onderzoek worden getoetst. Hier in deze inleiding wil ik het

---

14 Boekrecensies van het werk van deze andere schrijvers zijn niet in dit onderzoek betrokken. Van Kuitert heb ik de recente biografie (*Spreken over boven, Harry Kuitert, een biografie*, door Gert J. Peelen in samenwerking met Petra Pronk, Vesuvius, Amsterdam, 2016) gelezen, naast enkele beschouwingen over zijn werk en een gesprek met hem door Petra Pronk, dat als boek is uitgegeven: *Fluiten in het donker. In gesprek met Harry Kuitert*, (Ten Have, Baarn, 2006).

begrip transformatie eerst kort en schetsmatig verkennen, alvorens er in het negende hoofdstuk dieper op in te gaan.

Voordat Taylor koos voor de filosofie, studeerde hij enkele jaren geschiedwetenschappen. Ik heb sterk de indruk dat Taylors wijze van filosofie bedrijven in belangrijke mate is gevormd door zijn historische belangstelling, met een bijzondere aandacht voor diachronische processen, en dat de manier waarop hij het begrip transformatie inzet daaruit voortvloeit. Geschiedenis vertelt het verhaal van de handelende mens in de loop der eeuwen, zo luidt de definitie van het vak geschiedenis die ik vroeger op school geleerd heb. De geschiedenis vormt een immens reservoir aan geleefde ervaringen. Als filosoof is Taylor zich al snel voornamelijk gaan richten op de wijsgerige antropologie. Hij geeft blijk van een groeiende interesse in de wijze waarop geleefde ervaringen in de cultuur gearticuleerd zijn. De geschiedenis biedt hem de mogelijkheid geleefde ervaringen uit verschillende tijden op elkaar te betrekken, veranderingen waar te nemen en verbanden te leggen. Taylors hoofdwerken *Sources of the Self* en *A Secular Age* zijn beide dieptepeilingen van de bijzondere wendingen en verschuivingen in het verhaal van de handelende – en denkende en gelovende – mens in de loop der eeuwen. Voor die wendingen en verschuivingen gebruikt Taylor bij voorkeur de term *transformation* of *transformatie*.

Letterlijk betekent transformatie het overbrengen van iets in een andere vorm, omzetting, gedaanteverwisseling of herschepping.¹⁵ In de sociale en gedragswetenschappen wordt de term transformatie gebruikt om diepgaande en duurzame veranderingsprocessen mee aan te duiden. Er kan tevens een geestelijk veranderingsproces mee worden bedoeld; transformatie wordt ook gebruikt als religieus begrip. Taylor gebruikt de term transformatie om het afleggen van een langere weg in de tijd tot uitdrukking te brengen. De vooronderstelling daarbij is dat die weg kan worden overzien en dat er een bepaalde ontwikkeling kan worden waargenomen, waarin verschillende met elkaar samenhangende fases te onderscheiden zijn. Typerend voor de overgang van de ene fase naar de andere is dat er door veranderingen en verschuivingen heen een bepaalde continuïteit kan worden waargenomen. Naar mijn idee is een belangrijke drijfveer van Taylor het zichtbaar willen maken van verborgen continuïteit in de geschiedenis. In het slothoofdstuk van *A Secular Age* citeert hij met grote instemming een uitspraak van de Amerikaanse godsdienstsocioloog Robert Neelly Bellah (1927-2013): ‘Nothing is ever lost.’¹⁶ Deze uitspraak kan mijns inziens met terugwerkende kracht gelezen worden als motto voor het hele boek. In het negende hoofdstuk over transformatie zal ik dat nader motiveren. Voorlopig kan transformatie worden omschreven als een proces waarbij er iets nieuws tot stand komt door de omvorming van iets dat al bestaat.

15 Van Dale, *Groot Woordenboek der Nederlandse Taal*.

16 ASA, p. 772.

Het oude blijft bewaard in het nieuwe, terwijl het tegelijkertijd in het proces van omvorming een andere plaats en betekenis heeft gekregen en een bepaalde metamorfose heeft ondergaan.

Zelf karakteriseert Taylor zijn mens- en wereldbeschouwing herhaaldelijk als teleologisch. Al in zijn eerste filosofische essays betoogt hij voortdurend dat een goed antwoord op de vraag wat het betekent om mens te zijn alleen mogelijk is, wanneer als wezenlijke menselijke eigenschap de gerichtheid op doelen die meer omvatten dan de onmiddellijke bevrediging van eerste levensbehoeften, wordt erkend. Hij spreekt dan van metabiologische doelen. Deze menselijke gerichtheid op metabiologische doelen verbindt hij met het gesitueerd zijn van mensen in de tijd. De universele menselijke behoefte om samenhang te ontdekken tussen heden, verleden en toekomst vloeit daaruit voort. Zo zorgt het streven naar de vervulling van metabiologische doelen voor een zekere gerichtheid op de toekomst. Dit streven brengt gevoelens van hoop ofwel vrees teweeg. Reflectie op de vraag of een bepaald doel daadwerkelijk gerealiseerd is, betekent dat de aandacht wordt gericht op het verleden en de weg die al is afgelegd. Deze sterk met het gesitueerd zijn in de tijd verbonden metabiologische doelen – of die nu worden gezien als op de een of andere manier in de mensen gelegd of als doelen die zij zelf scheppen – zijn bepalend voor de betekenis die mensen aan hun leven geven en voor de waarden die ze nastreven.

Hoe dichterbij mensen leven bij de doelen en waarden die ze er bewust of onbewust op nahouden, hoe dieper het gevoel van vervulling. Hoe verder ze ervan vandaan leven, hoe groter het gevoel van leegte en vervreemding. Deze gerichtheid op doelen en waarden heeft een sterk transformerende werking. Het streven om bepaalde doelen en waarden te verwerklijken zorgt ervoor dat mensen niet blijven zoals ze waren, maar onophoudelijk bezig zijn zichzelf te veranderen en te vernieuwen. De doelen en waarden zijn niet statisch, maar ook zelf opgenomen in een voortdurend veranderingsproces. Voor dit door de gerichtheid op doelen en waarden bepaalde veranderingsproces gebruikt Taylor het woord transformatie. Ik vermoed dat er een nauw verband is tussen Taylors teleologische mensbeschouwing en de rol die transformatie in zijn denken vervult. Dat verband wil ik graag nader onderzoeken.

1.7 Opzet

Min of meer in navolging van de genealogische methode die Taylor zelf op de westerse cultuur heeft toegepast, wil ik dit onderzoek beginnen met het volgen van de wordingsgeschiedenis van Taylors denken. Naar de ontwikkeling van dit denken is door Taylorkenners al het nodige onderzoek gedaan. Dat gebeurde echter vóór het verschijnen van *A Secular Age* en dit laatste belangrijke grote werk is daar